

Барыс Клейн

...гісторыя – як вялікая вада:
то нясе наперад, то закручвае ў свае віры...

Недагаворанае

Разъдзелы з успамінаў

Адзіны з жывых сяброў колішняй “гарадзенскай групы”, я раскажу, з якога часу пачаў быць разам з Васілем Быкаўым і Аляксеем Карпюком, што давялося прайсьці, пераъышці. Памяць мне можа ў нечым здрадзіць, магчыма, нехта напіша пра той час інакш. Гэта зразумела. На тое і мемуары, каб зірнуць на мінулае са свайго пункту погляду.

Мой расповед у асноўным тычыцца некалькіх асобаў. Але ім наканавана было стаць удзельнікамі яшчэ і дасюль не завершанай драмы грамадскага распаду...

111

З Аляксеем Карпюком я ўпершыню сустрэўся ў Гародні пасля вайны, калі ён вучыўся ў Педінстытуце разам з маім братам Львом. У нашай кватэры на вуліцы Энгельса Карпюк дзяліўся сваімі клопатамі, а калі дамогся першых літаратурных посьпехаў – ішоў туды, каб разам ім парадаваць

ца. У адзін са сваіх раніх нарыйсай ён уставіў маналог хірурга Асі Маісеевны – маёй маці. З часам пасябравалі і нашыя жонкі – мая, Фрыда, і яго, Інга. Папулярнасьць прынесла Карпюку аповесць “Данута”, афарбаваная цнатлівасцю, якая яшчэ ня стала ў той час старамоднай.

А напрыканцы 50-х я пазнаёміўся з Васілем Быкаўым, які працаўваў у рэдакцыі газеты “Гродненская правда”, — дзе і мая жонка. Не скажу, што нас адразу “пацягнула” адзін да аднаго: выпадковыя размовы, вось і ўсё. Я не разумеў, якой падманнай была ягоная падкрэсленая простасць...

Прыехаў аднаго разу ў Гародню Янка Брыль. Я апынуўся за адным сталом з ім і з Быкаўм у рэстарацыі на Савецкай плошчы. Цудоўны апавядальнік, Янка Брыль завалодаў агульнай увагай. І вось ён абмаляваў зъяўленьне ў адной установе новага супрацоўніка, звольненага з лагернай “ВОХРы” (якраз ішоў частковы дэмантаж сталінскай карнай сістэмы). Навічок кожную раніцу прыносіў на працу ў слоіку ежу, каб накарміць ката. Раз накарміў, два... Нават разжалобіў некаторых саслужыўцаў. Але нехта з іх дадумаў усlyх: многа, мабыць, чалавечых лёсаў зьнішчыў гэты наш кармілец...

У той момант я адзначыў, як уважліва назіраў Васіль за Брылем, нібыта ўзважваючы ягоныя слова. І паміж імі пачалася свая размова. Ужо Брыль больш маўчаў, слухаючы Быкава. І я зразумеў, што не разабраўся ў гэтым чалавеку, з якім – як засведчыць час – у нас так шмат агульнага. У кнізе мемуараў ”Доўгая дарога дадому” Васіль напіша, што прыцягвала яго да мяне. Так пачалося нашае бліжэнне.

У цэнтры старога гораду ўсё было навідавоку. Не магло заставацца незаўважаным, што па вечаровых вуліцах Гародні сістэматычна ходзяць разам Карпюк і Клейн, пра нешта спрачаючы, а можа – і нагаворваючы. Калі ж нас стала троє (разам з Быкаўм), а вулічныя прагулянкі дапоўнілі наведваньні кватэраў, нашыя маршруты пачалі адсочвацца. Зрэшты, ня дзіўна, што назіралі за аўтарам твораў, якія чакала сусьветная слава. Але ня тая, якую хацелі б падрыхтаваць ім улады. Пасля выхаду ў “Новом мире” аповесці Васіля Быкава “Мёртвым не баліць” узьніклія раней падазрэнныя перараслі ва ўпэўненасць: у пагранічным беларускім горадзе фармуеца чужародны і палітычна варожы асяродак інтэлігэнцыі.

Аднаго разу летам 1965 году я вывучаў дакументы Гарадзенскага абласнога архіву, які месціўся ў былой кірсе. Нечакана начальнік архіву Плешавеня сказаў мне, што ў дворыку адзін чалавек хоча са мной пагутарыць. Там грамадзянін без асобных прыкметаў паказаў мне пасьведчанье КДБ і прапанаваў стаць сакрэтным супрацоўнікам. А перад тым я пасьпяхова абараніў кандыдацкую дысертацыю. Меліся, пэўна, і рэкамендацыі кампетэнтных людзей аб тым, што я чалавек з патрэбным съветапоглядам і адказны. Такому, маўляў, і можна даручыць вывучэнне знутры настрой ѹінтэлігенцыі ў абстаноўцы, калі вораг ня дрэмле...

Выгада ж ад супрацоўніцтва для мяне відавочная, пераконваў мой новы знаёмы. Напачатку будзе праца на месцы, затым – камандзіроўкі па краіне, а там, глядзіш, і за мяжу. Пойдзе ўгору і навуковая кар’ера, з гарантый росту.

Да працы органаў бяспекі я адносіўся з разуменнем. І завершоў вярбоўшчыка, што калі сутыкнуся калі-небудзь са шпіёнам, прыду і выдам яго. Але звыш таго нічым карысным быць не змагу, бо прафесійна цалкам няздатны дзеля такога. Вярбоўшчык не пераконваў мяне і карэкtna развязтаўся, узяўшы, аднак, абязцяне, што гутарка застанецца сакрэтам.

У той жа вечар я прыйшоў дадому да Быкава і расказаў, што адбылося калі храму. Васіль адзначыў, што гэта другая вядомая яму спроба арганізаваць за ім перасылед. Ён быў удзячны мне за шчырасць, аднак гэта не азначае, што адразу даверыўся.

Атмасфера, што ўсталявалася ў нашай “групе”, не была атручаная ўзаемным

недаверам. Але і юныцтвай не была таксама. Мы супастаўлялі нашыя ацэнкі на вакольнай рэчаіснасці, падзеяў мінулага, літаратурных густаў... Гэта падтрымлівала высокі тонус духоўнага жыцця, абсалютна несумяшчальны з тыповым афіцыёзам.

Быў і такі выпадак. Раньняй вясной 1965 году Васіль даў мне пачытаць сваю толькі што закончаную аповесьць “Праклятая вышыня”. Як гэта апісаны ў ягонай кнізе ўспамінаў, Васіль не адразу вырашыў аддаць на мой суд гэты тэкст, і яму нават падалося, што я ня вельмі ахвотна ўзяў рукапіс. Можа, і так. Але я прачытаў аповесьць за адну ноч, і пры сустрэчы з аўтарам вельмі хваліў яе, выказаў меркаваныне, што Твардоўскі аповесьць з радасцю надрукуе. Яна таго заслугоўвае. Мяне ўразіла, што такі просты сюжэт пра няўдала праведзеную баявую аперацыю выклікае столькі горкіх думак пра нашае цяперашнія жыццё. Як і тады не лічылі стратаў, так і цяпер бяздумна пускаюць людзей “у расход”. Праўда, былі ў мяне дробныя заўвагі, асобныя Васіль прыняў. Потым ён павёз аповесьць у Менск і аддаў яе рэдактару “Маладосці” Пімену Панчанку. Пабыў і ў Маскве на сустрэчы з рэдакцыяй “Новога мира”, якая адабрыла і ў хуткім часе надрукавала згаданую аповесьць пад іншай назвай – “Атака с ходу”. Здавалася б, някепскі пачатак. Але як сустрэлі публікацыю? Начальнік Галоўпалітуправленьня арміі генерал Елішэў назваў аповесьць паклённіцкай, савецкая прэса выкрывала і аўтара, і тых, хто яму спрыяў. Васіль прыйшоў да мяне з часопісам “Маладосць”, і 26 траўня 1968 году зрабіў дарчы надпіс на першай старонцы публікацыі – пад сваім франтавым фотаздымкам у форме лейтэнанта: “*Барысу Клейну – першаму крытыку гэтай рэчы, з падзякай аўтара В. Быкаў*”. Не гісторычная падзея. Але для мяне важна, як ацаніў ён маю падтрымку – у абстаноўцы, калі над галовамі “згушчаліся хмары”.

На што ён разылічваў? Якая будучыня чакала яго і нас? Мы былі, як гаворыцца, у росквіце сілаў, і жыццё натхняла нас ня менш, чым астатніх. Здавалася б, трэба карыстацца ўсімі яго дабротамі. Як гэта і рабілі ўсе. Аднак не атрымлівалася – без душэўнага спакою, які пакінуў нас.

На бачачы прычынаў для аптымістычных прагнозаў, Васіль, аднак, быў перапоўнены рашучасцю: рабіць тое, што можна. І атрымлівалася ж галоўнае: яго друкавалі. За некалькі гадоў ён з правінцыйнага літаратара стаў пісьменнікам з сусветным імем. У ягоным таленце не сумніваліся нават самыя вяйунічныя крытыкі.

І дагэтуль яшчэ цалкам ня знятые навешаныя ў савецкія часы ярлыкі, часам да іх дадаюцца новыя. Але рана ці позна, ды ўсё ж давядзеца зразумець простую логіку ўчынкаў тых, каго напрыканцы шасьцідзесятых абвесьцілі “ідэалагічнымі дывэрсантамі”.

Для мяне асабіста і ўсёй нашай “групы” яна, тая логіка, выяўлялася ў наступным. На пачатку 20-х эксперымент з увядзеннем камунізму праваліўся, а савецкае грамадства апусьцілася да таго, што людзі пачалі есьці людзей. Ленінскае акружэнне не выдумляла ўжо новай утопіі, а на чале з правадыром прыйшло да праверанага стагоддзямі спосабу: увяло свабоду гандлю. Чаму ж, разважалі мы, не прыгадаць і зараз той гісторычны ўрок? Калі немагчыма зрабіць гэта для ўсіх адразу, няхай пачнуць найбольыш раззвітыя. Канкрэтна ішла размова пра Чэхаславакію, якая перад вайной займала адно з першых месцаў у Еўропе па вытворчасці працы і ўзроўні жыцця...

Аднак тыя, хто кіраваў СССР і ягонымі сатэлітамі, слухаць не хацелі пра навукова-тэхнічную рэвалюцыю. Іх прымітывнага інтэлекту хапіла на тое, каб здагадацца, што савецкая ўлада становіцца нядзеядольнай.

Мы з цікавасцю сачылі за падзеямі ў “сацлагеры”, заўважалі ўсё большую актыўнасць Захаду.

Надышоў той жнівень, які ўсё расставіў на свае месцы. Мы сустрэліся з Быкам на пешаходным мастку над чыгункай, непадалёк ад рэдакцыі “Гродненскай правды”. Васіль запомніў мае слова: “Чуў? Яны ўсё ж уялі. Танкі ў Празе”. Здаецца, ён таксама нешта сказаў. І мы разышліся з адчуваньнем непапраўнага.

111

20 чэрвеня 1969 году старшыня КДБ СССР Ю. Андропаў накіраваў у ЦК КПСС ліст, са зъвестам якога мяне пазнаёміла сучасная расейская прэса. Вось адзін з ягоных фрагментаў: “Комитет государственной безопасности Белоруссии располагает данными о политически нездоровых настроениях белорусских писателей – члена КПСС Карпюка и Быкова”. Другі фрагмент: “Карпюк нелегально распространяет среди своих знакомых различные пасквили в виде книги Гинзбург-Аксеновой “Крутой маршрут” и другие. Отрицательно воздействует на молодежь...” Трэці: “В настоящее время к Быкову проявляют повышенный интерес идеологические центры противника...” Заканчваўся ліст Андропава наступным: “Комитетом госбезопасности Белоруссии с санкции ЦК Компартии республики готовятся мероприятия, направленные на разоблачение возможных враждебных акций со стороны названных лиц”.

Тымі “асобамі” зьяўляліся Карпюк, Быкаў і аўтар гэтых радкоў, дацэнт Б. Клейн, які згадваўся ў цытаваным лісьце як антысаветчык і сіяніст.

Аказваецца, нашая доля, пра што мы яшчэ ня ведалі, а толькі здагадваліся, была вырашана. Са мной, габрэем, было “прасьцей”. Аднак як патлумачыць грамадскасыці “крамольныя” ўчынкі вядомых беларускіх пісьменнікаў-франтавікоў? У Беларусі, якая лічылася ідэалагічна “здаровай” савецкай рэспублікай, патрэбны былі надзвычай аргументаваныя доказы дзеля аргументавання рэпресійных мераў да згаданых творцаў. Аргументацыю пачалі шукаць у біяграфіях...

111

Калі біяграфія Карпюка выглядала “сумбурнай” і месцамі падазронай (вядома, на думку дазнавальнікаў), дык радавод Быкава быў беззаганным. Гаротнае дзяцінства на Віцебшчыне. Голад, холад – як і ва ўсіх вяскоўцаў. Вучоба. Няма да чаго прыдрацца. Ваяваў мужна, быў паранены. Паслужыў краіне ў афіцэрскім званьні і пасыля вайны. Адкуль тады, узынікала пытаньне, ягоная няскорная “шкоднасць”?

Некаторым гэтае пытаньне не дае спакою і да гэтага часу. Няўжо не зразумела, што ўсё гэта – ад вялікай любові да сваёй Радзімы. Гэтую любоў, па сутнасці, і не маглі дараваць ворагі і зайдзросынікі вялікага пісьменніка беларускага народу.

Пад уражаньнем ад кнігі мемуараў Васіля і я азірнуўся на сваё дзяцінства... І здалося, што для кожнага ад самага пачатку падрыхтаваныя свае “расклады”: калі і куды прыйсці...

Я зьявіўся на съвет у Віцебску, у двухпавярховым доме нумар 5/2 на вуліцы Гогалеўскай. Дом належалаў майму дзеду Сімху, які распачаў вытворчасць масацкіх лістстраў... Я рос у камунальнай кватэры, хлопчык габрэйскай сям'і дактароў. Бацькі паводзілі сябе як лаяльныя грамадзяне, праўда, зредку зьдзяйсьнялі “нелагічныя” ўчынкі. У сярэдзіне трыццатых, калі беларуская нацыянальная асьвета выціснілася расейскай, бацькі ўладкавалі мяне на вучобу ў Першую сярэднюю беларускую школу. За бацькоўскі выбор я ўдзячны і дасоль, бо вывучыў прыгожую і блізкую мне да гэтага часу беларускую мову...

Непадалёк ад майётшкі школы знаходзілася майстэрня мастака Івана Ахрэмчыка, якую наведваў запічаны ў Віцебскую мастацкую вучэльню вясковы хлапчук Васіль Быкаў. У майстэрню Ахрэмчыка наведваўся і я. Далей па Гогалеўскай, не даходзя-

чы да плошчы, як згадвае ў сваёй кнізе мемуараў Быкаў, адкрылі музей настаўніка Марка Шагала – знакамітага Пэна. Я бачыў старэнькага Егуду Пэна, калі той прагульваўся калі свайго дому, які яшчэ ня стаў музэем. Словам, съвет і тады быў цесным...

Магчыма, я ня стаў добрым габрэем, але калі на пачатку 1970 году пачалася кампанія па выкryцці сіянізму – як “роднага брата фашизму”, удзельнічаць у ёй адмовіўся. Адбылося гэта так. Мне, дацэнту-гісторыку, прапанавана было выступіць у “Гродненскай правде” з адкрытым лістом і “асудзіць” Израіль. Многія габрэі адпаведныя публікацыі зрабілі своечасова. Праэрктар педінстытуту Фіх выступіў у “Советскай Беларуссіі” з гідкім артыкулам “Сіянізм і фашизм”. Я ж паведаміў рэдактару газеты Коласу, што ня буду наводзіць паклён на свой народ.

Сябры (Карпюк, Быкаў) ведалі пра гэтую гісторыю...

111

Аднойчы мы з Васілём вярталіся з чарговага вечаровага шпацыру. З двара майго дома на вуліцы Энгельса выбеглі незнаёмцы. Я пасыпей разгледзець аднаго – таго, хто балюча стукнуў мне ў твар кулаком і разьбіў акуляры. Быкаў у сваёй кнізе піша, што нападнікаў было трое. Калі я ўпаў, ён схапіўся з імі, але ня змог нікога затрымаць. Скардзіцца ж мы не пайшлі. Каму і на каго? Іх паслалі, яны зрабілі сваё...

...Пасыль спробы выключыць Карпюка з партыі (рэдакцыйны калектыв “Гродненскай правды” не прагаласаваў за гэта) яго знялі з пасады сакратара абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў. Становішча Аляксея пагорышлася настолькі, што яму не было нават на што жыць. Мы з Быкаўм падтрымлівалі сябра, як маглі.

23 каstryчніка я звярнуўся з лістом у яго абарону да Саюза пісьменнікаў – на імя Максіма Танка. Пісаў аб tym, што ўжо некалькі месяцаў Карпюк, гала-ва сям’і з трymа дзецьмі, ня мае грошовых сродкаў на існаванье, не прапану-юць яму і адпаведнай працы.

У мaim архіве зьбярогся адказ, напісаны М. Танкам уласнаручна 30 каstryчніка. “Паважаны Барыс Самуілавіч! – пісаў Яўген Іванавіч. – Я доўгі час быў у камандзіроўцы і таму ня змог прасачыць, як abstaiць справа з Карпюком. Перад гэтым Мікуловіч (першы сакратар Гарадзенскага абкама партыі. – *B. K.*) за-пэуніў мяне, што абкам падшкукае для яго работу... Хаця зазначыў, што калі дваццаці пасадаў прапанавалі Карпюку і ён ад іх адмовіўся... Па лініі Саюзу пісьменнікаў усе сродкі дапамогі матэрыяльнай мы выкарысталі”... “Дваццаць пасадаў”, нібыта падабраных у Гародні для Карпюка, – яўная выдумка.

Па тэлефонах нам рабіліся ананімныя папярэджаньні: “Зынішчайце самвыдат!”. І Карпюк “утапіў” некаторыя рукапісы, а я пазбавіўся артыкулаў з чэхаславацкага друку. Быкаў жа змрочна жартаваў: “Не хвалюйцесь... Калі яны прыйдуть, дык усё прыняксуць з сабой”.

6 траўня 1971 году Бюро Гарадзенскага гаркама “паставіла на мне крыж”. Абвінавачваньні ў мой адрес былі цяжкімі: “Ён (Клейн) адзначаў неабходнасць барацьбы супраць “сталіністаў”, супраць уладнай групіроўкі, якая нібыта імкненцца вярнуць старыя сталінскія метады, сцівярджаў, што ў партыі, нібыта, утварыліся дзівые часткі: “сталіністаў-дагматыкаў” і дэмакратычнае крыло творчай інтэлігенцыі”.

З апошнім, і сапраўды, мы атаясамлівалі сябе, паступалі так, нібыта ўжо вылучылася сацыял-дэмакратычная плынь і нам дазволена было беспакаранна належаць да яе. Нешта падобнае адбывалася тады ў Польшчы і Чэхаславакіі, дзе ўзмадзяліся апазыцыйныя сілы...

Так думалі мы з Карпюком, але Быкаў ня верыў ані ў якія “крылы” партыі, гаварыў, што ўсе “адным мірам мазаныя”...

Супраць Быкава ў той час распачалася жорсткая кампанія цкаваньня ў друку за “ачарненьне” ў сваіх кнігах і часопісных публікацыях арміі і ўсёй савецкай рэчаіснасці. Вялося інтэнсіўнае падслухоўванье, а некаторых “стукачоў” мы добра ведалі. Але ў аніводным абвінаваўчым дакуменце ў свой адрас я не сустрэў хоць бы ўскосных съведчанніяў Быкава і Карпюка. Не нагаворваў на іх і я. Пазней абодва, і Васіль, і Аляксей, напісалі ва ўспамінах, што мы шукалі агульную “лінію паводзінаў” і спрабавалі стварыць самаабарону. Яно так, толькі магчымасцяյ у нас амаль не было.

Восеньню 1971 году Васіль, які часта наведваў мяне дома, перадаў невясёлую навіну: з КДБ яму канфедэнцыйна парайлі не кантактаваць з Клейнам. Інакш, маўляў, разам з Карпюком падвядуць пад артыкул аўтрапавой антысавеччыне. Пакараньне ж за такое было жорсткім. Развіталіся мы з цяжкім пачуцьцём. З таго моманту нашы сустрэчы рабіліся нібыта выпадковымі, прылюдна мы не размаўлялі...

Пасля звольненія з выкладчыцкай працы мяне накіравалі на... гарадскую базу гародніны, папярэдзіўшы, што іншай работы ў горадзе мне ня будзе. Выпадкова даведаўся, што ў часопісе “Полымя” абміяркоўваўся адзін з маіх артыкулаў. Меркавалася адазваць яго з набору. Інфармацыя дайшла да М. Танка, і той з сарказмам сказаў: “Ён жа яшчэ не арыштаваны, а вы ўжо... у штаны”. Артыкул надрукавалі, – хоць нейкая радасць...

111

...Час жа працаўваў супраць нас. Зноў “узяліся” за Аляксея: план “мерапрыемстваў” ажыццяўляўся пастапна. У чэрвені 1972 году Карпюк рашэннем Бюро Гарадзенскага гаркама таксама быў выключаны з партыі. Супраць Карпюка стварылі цэлую справу, якая распухала ад папераў, што нібыта даказвалі Карпюкова шпіёнства падчас ягонага партызанства.

Калі мы даведаліся пра тыя абвінавачваньні, версію пра здрадніцтва нашага сябра не прынялі. Сумніўнымі выглядалі “съведчаньні”, многае ён без асаблівых намаганьняў аспрэчыў. Яму прад’явілі фотакопію старонкі з нямецкай фінансавай ведамасці канцлагеру Штутгоф. І атрымлівалася, што па ёй вязень Карпюк тройчы атрымліваў у лагеры па дваццаць нямецкіх марак, кожны раз ставячы ў ведамасці свой подпіс. Аляксей не аспрэчваў, подпіс, падобна, быў ягоны, але ня мог патлумачыць, як ён там зьявіўся. Гэтым справа і ўскладнялася.

Калі Быкаў паспрабаваў абараніць Карпюка пры сустрэчы з Кузьміным, сакратар ЦК адказаў: “Галоўнае, там подпіс за маркі. А немцы дарэмна грошай не плацілі”.

Я ведаў асноўных дзейсных асобаў гэтай “пастаноўкі”, якую непазыбежна ча-каў невясёлы фінал. І пракурора Гарадзенскай вобласці Волаха, прыстойнага чалавека, які, вывучыўшы Карпюковы матэрыялы, зразумеў, што пісьменынку пагражае 15 гадоў турмы. Па слухах, ён выказаў абкаму партыі свое сумненіні. Справу накіравалі на дадатковое вывучэнне.

Наш польскі знаёмы журналіст Олек Амільяновіч адшукаў у Польшчы архіў былога канцлагеру Штутгоф і там патрапіў на арыгінал той нямецкай ведамасці – як выявілася, рэестра грашовых пераводаў вязням ад іхніх родзічаў. Гэту сыпецыфіку дакумента наўмысна не згадаў съледчы, які рабіў фотакопію без загалоўку...

Аднак згаданы росшук патрабаваў часу, а Карпюка ў любы момант маглі арыштаваць. Аднойчы Быкаў нават паверыў у безвыходнасць і канстатаваў наступнае: “Сядзеў ты ў польскай турме, нямецкай, цяпер упякуць цябе і ў нашу. Абклалі з усіх бакоў”. Васіль нават дагаворваўся з расейскімі сябрамі-пісьменнікамі, каб скаваць Карпюка на некаторы час у псіхбалніцу – каб хоць так, праз

знаёмых дактароў, здабыць сябру “ахоўную грамату”. На гэта Карпюк не пайшоў, хоць, па яго ж успамінах, ужо думаў пра самазабойства.

Ведала высокое начальства, што справа з нямецкай ведамасцю падробка, ці ня ведала – не зразумела да гэтага часу. Стаўка рабілася на дэзінфармацыю грамадской думкі. Сыпецдакладчыкі, лектары і агітатары даводзілі насельніцтву, што выкрытая злачынная групоўка: здраднік Радзімы Карпюк і сіяніст Клейн “апрацавалі” Быкава і выкарыстоўвалі ягоную вядомасць, каб ачарняць нашу армію і савецкі лад жыцця. За ўсё плаціла ЦРУ (зрэдку фігуравалі іншыя экзатычныя крыніцы фінансаваныя групы, напрыклад, таемна “адкапанае” Клейнам бацькоўскае золата).

Каб узяць пад надзеіны контроль творчасць Быкава, яго выклікаў на “прафілактыку” ў Менск важны генерал КДБ, які абязаў перадаць празаіку адпаведны матэрыял для стварэння такога рамана, які б “быў карысны і нам і вам”. Пры гэтым, як запомнілася Васілю, генерал нядобрым словам прыгадаў Карпюка і Клейна.

…Я быў побач з Быкавым у той крытычны перыяд, калі ён мог зрабіцца пасьпяховым, але не вялікім пісьменнікам. І справа была не ў перамене ягоных кватэраў (кепскай на добрую, а той на лепшую), ня ў колькасці грошай (менш, больш) і падобнага, а ў адказе на пытаньне: адбудзеца зъмена ранейшых каштоўнасцяў ці не. Прызнаюся, прачытаўшы аповесьць “Абеліск”, мне здалося, што каштоўнасці тыя мяняюцца. Аднак я памыліўся. Быкаў застаўся сабой. І дзеля гэтага патрэбна была аграмадная сіла волі.

Пра згаданы нюанс у разуменіі творчасці і постаті Быкава згадваюць вельмі рэдка. Адзначу, што нават у спавядальнай і найпраудзівай кнізе сваіх мемуараў Васіль, з прычыны, аднаму яму вядомай, паказаў сябе больш хісткім і няўпэўненым, чым быў насамрэч. Калі гэта мае значэнне, прызнаюся, што ён здолеў нешта сур’ёзна зъмяніць і ўва мне. У ягонай прысутнасці немагчыма было хлусіць. Ён забіў ува мне сумненны і хістаныні. Ён давёў мне значэнне чыстага сумленняня перед вачыма вечнасці. Ён шматкроць гаварыў мне пра Камю, Сартра, і пэўны ўплыў экзістэнцыялізму, асабліва на раннім этапе творчасці, Быкаў сам перажыў…

Мне здаецца, што Быкаў цалкам паверыў мне толькі тады, калі ў мяне адбіралі ўсё. І я ня бачу неабходнасці даказваць, што менавіта Бакаў зъяўляўся лідерам нашай групы. Тыя ж, хто ігнараваў гэты факт, таксама разумелі гэта. І ведалі, хто ёсьць хто. З Масквы Быкаву ішла амаль уся літаратура “самвыдату”, якую потым разъмяркоўваў Карпюк (а затым, сабраўшы ў чытачоў, вяртаў Васілю). Што-кольве, праўда, Аляксей здабываў з Польшчы. І мы адчувалі аўтарытэт Быкава як пісьменніка, адчувалі ўплыў ягонай магутнай натуры, якая дамінавала над абставінамі. Таму ня трэба забываць пра галоўныя ягоныя якасці, падміняючы іх правільнімі, але ў сутнасці другаснымі ягонымі рысамі: цярпімасць, тактоўнасць, увага да чужой думкі і інш.

Ня схільны да адцягненай “заумі”, Васіль зьдзіўляў афарыстычнасцю развагай. Да прыкладу, пра зъняцце Твардоўскага з пасады рэдактара “Новога мира” і прызначэнне “прагрэсіўнага”, па чутках, пераемніка, Быкаў сказаў: “Дасталі з часопіса душу. Пачакаюць, і ўставяць новую”. Так яно і атрымалася.

Нашыя дыскусіі пра нацыянальныя праблемы Быкаў зрэдку суправаджаў крыху іранічнымі заўвагамі: “Як гэта рабілася на Беларусі ў трыццатых, — казаў ён. — Напачатку зънішчылі польская культурныя асяродкі, канешне, каб ачысьціць месца для беларускіх. Прымусілі маўчаць габрэяў, зноў жа, толькі ў карысць беларусаў. Цяпер надышла чарга нашай мовы. Пакуль не даканаюць, ня спыняцца”.

Ці была ў Быкава варожасць да расіянаў? Пры мне ён аніколі не выказваўся негатыўна адносна расейскага народу, іншых нацыяў, хоць адрозненіні паміж

імі ўлоўліваў бездакорна. Боль за беларускае, перажываньне за тое, што ў гісторыі беларускасці не пашанцавала, заўсёды быў у ім. Расейцы ж, выказваўся ён, самі столыкі напакутаваліся, што іншым ад іх палёгкі, можа, і не дачакацца.

Быкаў усьведамляў, што стаць сусъветна вядомым яму дапамагла свабодадумная маскоўская інтэлігенцыя, людзі, духоўна блізкія яму.

Але ён не любіў заскарузлую наменклатуру, ня здатную на рэформы. Гэтая нелюбоў была ўзаемнай. Уладная вярхушка, якая перыядычна “выдавала” некаторыя прывілеі-ўзнагароды Быкаву, нібыта пераконвала грамадскасць, што пісменнік пайшоў з імі “на міравую”, аднак сама не паддавалася ілюзіям. Помніца, на паседжаньні, што адбылося ў Гарадзенскім палацы тэкстыльшчыкаў з нагоды 50-годдзя Быкава, калі аціхлі афіцыйныя віншаваньні, з группы “кіруючых” гасцей яскрава пачулася: “Як воўка ні кармі, ён усё ў лес глядзіць”.

Я быў у кватэры Васіля – яшчэ той, калі старой рэдакцыі, на вуліцы Алега Кашавога, — калі ён атрымаў знакамітую тэлеграму, падпісаную Твардоўскім і яго намесьнікам па “Новому миру” Кандратовічам: “Усё мінецца, праўда застанецца”. І вось прыйшло столыкі гадоў, яны ўсе пайшлі з жыцця – і тыя, хто пасылаў дэпешу, і той, каму яна адрасавалася. Толькі праўда, і сапраўды, засталася.

Яна ў лепшых, вечных творах Быкава, да якіх, перакананы, належыць апубліканая ў тыя гады аповесць “Сотнікаў”. Яе зъмест можна разумець па-рознаому. Талент выяўляеца ў тым, як аўтар “заводзіць” чытача ў лабірынт сюжэту і пакідае яго там нібыта сам-насам, са сваім сумленнем. Пра што ж гэтая аповесць? Мне здаецца, пра кампраміс, пра небяспечную нявызначанасць яго межаў, якія лёгка пераступіць, ды цяжка, часам і немагчыма вярнуцца назад. Адзін з двух савецкіх ваенапалонных думаў, што ненадоўга пабудзе ў нямецкай паліцыі, а затым зьбяжыць і выратуе сваё жыццё. Анак становіца катам.

У аснове згаданай аповесці – экстрэмальная сітуацыя. А мы ў жыцці мелі спрабу з нібыта “легітимным” уладным самавольствам. Яно было нам зразумелым. Акрамя аднаго: навошта з намі ішлі на кампрамісы, калі маглі адмежавацца і чакаць, пакуль мы не згніем па адным? Ніхто б не спытаў у іх, — адной ахвярай больш, адной менш... І цяжэй растлумачыць, чым зразумець, навошта ў такім становішчы і мы рабілі тыя ці іншыя саступкі. Бяз поўнай упэўненасці, што рабілі правільна...

111

Я падаўся ў эміграцыю напрыканцы 1992 году прафесарам, доктарам гістарычных навук, дамогся, так бы мовіць, большага, пра што марыў дваццаць гадоў перад тым, у 1972-м, калі ў мяне адабралі кандыдацкую ступень і званьне дацэнта. Даносы, віжоўства, падслухоўванье, закрытыя лісты, шальмаваньні на сходах, звалъненіні, забарона прафесіі, тэлефоннае цкаваньне, амаль поўны грамадскі астракізм, — усё гэта і многае іншае не прывяло, думаецца, да зынітчэньня аднаго навукоўцы...

Калі ж паглядзеце на галоўны вынік: ні я, ні нашая група, ні тыя, з кім мы жылі ў адзін час, ня можам называцца пераможцамі. Дзе наша Радзіма, і што з ёй?

Зрэдку, азіраючыся на перажытае, я думаю: што значаць для Беларусі тыя “шасцідзесятага”, “сямідзесятага” мінулага стагоддзя – у супастаўленыні з цяперашнім становішчам і маштабамі падзеяў? Аднак можна разважаць і інакш: яшчэ адно съведчаньне пра мінулае ня стане лішнім, а людзі самі разъбяруцца ў каштоўнасці ўсяго.

Бо гісторыя – як вялікая вада: то нясе наперад, то закручвае ў свае віры. І хоць я далёка ад таго, што адбываецца ў Беларусі і Расіі, аднак жа – не за жалезнай заслонай: нямала бачу, чую, а з перажытага вопыту – разумею. Правільней, імкнунся зразумець.

Гэтае разуменье, прызнаюся, даецца мне коштам вялікіх намаганьняў. Экраны расейскага ТВ запаланілі тупаязыкія “парламентары” і бязграматныя “прафесары”, якія блытаюць “левых” і “правых”, але перакананыя ў тым, што ў іх краіне не было ні ліберальных, ні дэмакратычных традыцыяў, а быў адзін носьбіт ісъціны – царскі настайнік Пабеданосцаў. Гэта знакі ня толькі расейскай бяды. Наступным крокам такіх праграмаў звычайна становіцца паліванье на іншадумцаў. І я з трывогай думаю, што здарыцца з вучоным, які на родных прасторах папросіць некага з калегаў ня хлусіць публічна, нахабна. І ці даруеца студэнту, калі ён ня выбера ніводную з рэкамендаваных яму тэмаў, а напіша чэсны, разумны дыплом, скажам, пра традыцыі часопісаў, што не пабаяліся друкаваць Быкова і абараняць ягонае добрае імя?..

111

Быкаў паслаў мне ў Штаты апошні свой ліст з Прагі 20 траўня 2003 году. У ім быў зроблены напамін: *“Я выслаў табе сваю кнігу ўспамінаў, дзе ўсё маё жыцьцё і, канешне, имат пра Гародню, пра Карпюка і цябе таксама... Выдадзена зімой у Менску, мне перадалі ў Прагу толькі 3 экз. І адзін з іх я паслаў табе. Цяпер трэба чакаць якой-небудзь аказіі з Менску”*. Што ж здарылася? Рэч у тым, што ягоная кніга да мяне не дайшла. Я атрымаў толькі надарваную некім бандэроль з майм адрасам, напісаным рукой Васіля, а сама кніга зьнікла. Апошняе грубае ўмяшальніцтва ў нашае жыцьцё...

А праз месяц яго ня стала.

Ведаочы, што яму засталося зусім нямнога, Васіль, звычайна стрыманы, на гэты раз развязтваўся ўсхвалявана:

“Вельмі жадаем вам з Фрыдай добрага здароўя і ічасцілівага жыцьця.

Абдымаем удвох – абдоўух,

я і Ірына!

Будзьце!”

Пасыль гэтага ён змоўк.

Сакавік – красавік 2004 г.

